

РЕЦЕНЗИЯ

от доц. д-р Ноеми Стоичкова

за дисертацията на доц. д-р Бойко Пенчев

„Прогресисти и консерватори. Темпорални модели в българската литература от края на 40-те до 70-те години на XX век“

за присъждане на научната степен „доктор на науките“

по направление 2.1. Филология (Българска литература. Съвременна българска литература)

Данни за конкурса:

Със заповед РД-38-39/25.01.2023 г. на Ректора на СУ „Св. Климент Охридски“ съм определена за член на журито по защита на дисертационния труд на доц. д-р Бойко Пенчев Пенчев.

Представеният от кандидата набор от материали включва всички необходими документи по процедурата. Доц. д-р Бойко Пенчев е изпълнил напълно и коректно минималните национални изисквания по чл. 2б, ал. 2 и 3 от ЗРАСРБ.

Спазени са всички изисквания на ЗРАСРБ, на Правилника за прилагане на ЗРАСРБ, на Правилника за условията и реда за придобиване на научни степени и за заемане на академични длъжности в СУ „Св. Климент Охридски“. Проверката със системата Антиплагиат показва, че трудът на доц. д-р Бойко Пенчев е оригинален и авторов. Авторефератът (от 66 страници) коректно отразява съдържанието на дисертационния труд.

Данни за кандидата:

Бойко Пенчев е роден през 1968 г. и завършва специалността „Българска филология“ през 1994 г. От 1996 е редовен асистент в Катедрата по българска литература. През 2001 г. защитава докторат на тема „Моделиране на Аза при модерните кръгове и движения в Българската литература от първата четвърт на XX век“. От 2005 г. е доцент по Съвременна българска литература. Редактор е в „Литературен вестник в периода 1993–2008 г. и водещ на рубрики в други седмични издания. Участник е в множество и сериозни научни проекти. Автор е на четири книги в областта на литературната и културната история, както е и съставител на редица научни сборници. Поет и преводач от руски и английски.

Представеното изследване се състои от 323 страници, които при стандартни параметри се равняват на около 450 страници. Един внушителен обем, който се чете увлекателно заради разгръщащите се, но и разклоняващите се, научни сюжети и с привидна лекота заради чистотата на стила.

Приносите на изследването и коментари за тях:

Настоящата рецензия ще избяга в известна степен от класическия подход, тъй като няма да се движи плътно през репрезентации на отделните глави, поради яснотата и откроеността на интерпретативните представи, които работата създава и аргументирано отстоява, а това дава възможност да се изведат и коментират синтезирано нейните приноси.

Първото, с което трябва да започна, естествено, е теоретико-методологическата глава. Адмиративно подкрепям изоставянето на „тежките фигури“ като Хайдегер и Пол Рикъор и споделям скептицизма на автора „към пришиването на постструктуралистка „теория“ към литературното изследване“ (с. 15), защото този матричен „теоретичен“ подход в съвременното литературознание често ограничава историческите контекстуални връзки, извършва спекулации както с обекта на изследване, така и с потенциалните си читатели. Приемам като работеща и добре обоснована конструираната интердисциплинарна парадигма от концепти и подходи на Б. Пенчев – „хронотопът“ на Михаил Бахтин, понятията-образи „пространство на опита“ и „хоризонт на очакването“ от едноименното есе на Райнхард Козелек, идеологията като неизбежна за хетерономното литературно поле в тоталитарните години и предопределяща необходимост от анализ на външните „законали“, отнемащи неговата автономност, и паметта, вписана в „култура на селективната традиция“ (по Реймънд Уилямс).

Второто, което ще отбележа, е темпоралната трипластовост на изложението. От една страна, имплицитно то показва трайните интереси на Бойко Пенчев към модернизма и моделирането на Аза отпреди 20-ина години, тъй като настоящото изследване може да бъде видяно като своеобразно продължение на проблематизации в „малкия“ му докторат. Сега става дума за друга темпорална положеност, като този път обекти са Азът и обществото, при това експлицитно обърнати към „десните“ контрамодерни културни прояви от междувоенния период, продуктивни за тъй нареченото време на „априлското размразяване“. От друга страна, асоциативно

натрапливо личното ми четене на изследването преплита една днешна актуалност, свързана с разколебаване на либералните ценности и с набирация скорост „просветен консерватизъм“, необезателно свързан с национализъм и патриотизъм, а обърнат абстрактно назад към „изконното“ и „вечното“. Тези мои текстологични усети намериха директно потвърждение във финалната част „Фигурализации на времето: опит за рекапитулация“, с. 304–305. Там Пенчев с едно изречение дискретно и точно обосновава защо трансформираните темпорални модели и сега продължават да са в центъра на публичните дебати, а именно „като реакция срещу натиска на един тотализиращ „хоризонт на очакване“, обещаващ общо бъдеще, изглеждащо все по-празно“ (с. 305). Това ме подсети и за рецензията на Владимир Сабоурин върху „Българският модернизъм: моделиране на Аза“, която проникновено вижда тази ранна книга на автора, обговаряща модернизмите в началото на ХХ столетие, като „темпорално следваща и композиционно експлозивно свързана“ с критическия проект на неговото краевековие от 90-те години. В този смисъл Бойко Пенчев остава верен на себе си с приоритетните си антропологически интереси в доста различните времеви оси на модерната епоха и иновативното им интердисциплинарно научно осмисляне, съчетано с гражданска позиция, далеч от есеистичното заявяване, но ясно доловима с натрупващите се аргументи в отстояваните тези.

На трето място работата сполучливо намира своя фокус – да разкрие концептуалните и реторическите напрежения в схващанията за времето в три от четирите социалистически десетилетия. Изключването на 80-те е слабо уточнено в заключението само като „националистическо“ (с. 307), и то през няколко романо-екранизации. От една страна, това е така по една доловима причина, тъй като то подмолно често присъства в голяма част от изложението в сравнителен и по-точно – в съпоставително различителен план. Но от друга, може би, не би било излишно да се фиксира, дори още в началото на работата, и фактът, че първата петилетка на 80-те вещае, а втората му половината официално минава под знака на „перестройката“ – една доста по-остра (в сравнение с „размразяването“) делегитимизация на тоталитарната политическа, икономическа и обществена система, рефлектираща и върху динамиката, доминацията на двете темпорални моделирания. В името на коректността обаче трябва да кажа, че близко твърдение се среща мимоходом на с. 310, вплетено в конкретен контекст: функцията на пост-автохтонизма става анахронична през 80-те, поради относителното отваряне на изкуството.

Безспорно, можем да приемем разделянето на работата на две взаимоотношени и кореспондиращи си части – от II до V глава включително и от VI–XIV. Първата анализира доминантно ключовата роля на прогресистко-линеарния модел на времето в поетическото и критическото опериране с доктрината за социалистическия реализъм до 1956 година, като се открояват обаче и сложните пресичания на литературното поле с това на властта. Бих открила V глава, която завършва условната първа част на работата, но и прави връзка с втората. От една страна, предлага нова аналитична парадигма към романите от началото на 50-те години в две посоки: през темата за „осъзнаването“ като телеологическа проекция на идеологическото време на равнището на индивида и през извеждането на едни социалистически специфики от модела на билдунгсромана. Тук искам да отбележа, че докторската дисертация проявява иновативност дори и при преекспонирани в публичното пространство проблеми, какъвто е „случаят Тютюн“. От друга страна, тази глава за първи път проследява сложната генеалогия на наложилото се понятие „епичен/епически“ роман през 70-те години. Търсят се неговите обвързаности както с доминиращия идеологически разказ, така и с традиция в мисленето за романовия жанр, представена от Томас Ман и Дьорд Лукач. Важно, заради социалистическата парадоксалност, е и отбелязаното от Пенчев, че най-авторитетните изследователи на романа от 70-те години – Ничев и Жечев – цитират редовно Бахтин, но всъщност (особено вторият) следват имплицитно мисловния модел на Лукач. Монистичните концепции за романа, които изграждат двамата български литературоведи, се основават върху идеята за едно „съзнание“ или „познание“, в което народ и творец се сливат, а такава позиция е невъзможно да съвмести Бахтиновата идея за многогласието и полифонизма. Работата извежда общите места в изследователските позиции на Ничев и Жечев, но и ги идентифицира. От една страна, Б. Пенчев прави извода, че задълбочаването на класовите противоречия и укрепването на романовия жанр се оказват две страни на един и същи процес. От друга страна, посочва, че нюансираното схващане на Жечев за епичното, с друг генезис, означава „усещане за света в неговата цялост и неразчлененост“, в която посока малко по-късно се включва и гледната точка на Кръстю Куюмджиев. Така подмолно се появява и друг темпорален модел, при който има своеобразна цикличност – идея, която излиза от рамките на комунистическия прогресистки разказ и е един от многото примери за „новия консерватизъм“, чието формиране започва в средата на 60-те години. Крайното продуктивно обобщение на колежата е: „Епичното“ се оказва критическо понятие, което може да участва във

формирането както на „официалния“, така и на „алтернативния“ канон на българския роман“ (с. 95).

Това твърдение е плавен преход към втората част на работата. Най-общо казано, тя проследява трансформациите на двата темпорални модела – линейрен и цикличен – в периода след Априлския пленум 1956 г. Няма да бъде пресилено, ако се каже, че тя е изцяло приносна за изследването, особено от VIII глава до края. Разбира се, това се дължи на първо място на много добре намерената „проблематизация“, която води след себе си позитивни взаимосвързани последици. Стъпвайки върху това късно фукоянско понятие, Пенчев подчертава, че нито проблемът, нито подборът на имена, текстове, стратегии са иманентна последица на историческия контекст или ситуация. Но именно субективният коефициент отваря възможността за нова, различна дискурсивност. Изследването няма претенции за „презентативност“ и „панорамност“ към литературната и критическата продукция на фиксирания относително дълъг период, но създава представа за широта и детайлност на процесите както в културата на НРБ, така и техните връзки с тези в СССР и междувоенна Европа, най-вече Германия. В този смисъл колегата осъзнава недостатъчността на трайни интерпретативни позиции към литературата от времето на НРБ и целенасочено засилва конструираността на изследователския „предмет“, а като резултат пред нас е интерпретативно иновативен мащабен научен проект, фрагментарно обхващащ множество културно-исторически „родни“ и „чужди“ явления и нареждащ твърде обемен концептуален пъзел, самодостатъчен в своята убедителност и завършеност, но и диалогизиращ с научни позиции, установени днес като авторитетни, а често възприемани и като единствени.

Изричането на последното ме мотивира да уточня, че това не означава тотализираща монолитност нито на гледната точка към обектите в работата, нито на радикално отместващи метатекстови тези. Тази трайна линия в изследването на дискурсивни (дез)интеграции, на граничностите на явленията и техните приплъзвания за мен е сполучливо намерена и обобщена, но и надградена с въведеното постфактум, в XVI глава, полуавторско понятие „пост-автохтонизъм“. Новоизкованият термин с префикса е определено находка, тъй като указва не само темпорално отстояние от руската мисъл на XIX век, но и от междувоенния европейски и роден „десен“ контекст, снемайки политическите „фашистки“ конотации на централния термин за текста „консервативна революция“, работещ от VIII глава насетне. Пост-автохтонизмът от

социалистическата епоха, за разлика от този през 30-те години, отхвърлящ и Изтока с болшевиизирания марксизъм, се фокусира основно срещу заплахата от Запада с отчуждението, загубата на традиции и памет. Това му подсигуриява подкрепа от официалния идеологически апарат, който едновременно „не забелязва“ в него предвоенните антимодедни „фашистки“ проекции. Така пост-автохтонизмът със своята нееднозначна ориентираност към ключови опозиции „официално – опозиционно“, „конформизъм – десидентство“, „взаимствано – автентично“, „традиционно – модерно“, „архаичност – новаторство“ се оказва ярко функционален за целия научен текст и без своята понятийна наличност. А въвеждането му вече експлицитно обяснява очертаните граници на явленията и начинът на тяхното авторово рецепиране. Този обобщаващо надграждащ поглед се открива и чрез въвеждането на английския термин, употребяван в съвременни изследвания за национализма и националните култури, обаче даващ възможност и да се идентифицира спрямо национализма от последното ни социалистическо десетилетие. Според Пенчев пост-автохтонизма „събужда за нов живот два важни типа културна енергия, които витализират националната култура“ – „воля за облик“ и „воля за вечност“ (с. 309). И не на последно място антилинеарността, антипрогресистката темпоралност на българския пост-автохтонизъм е твърде широк мост, през който се завръщат реабилитирани европейски философски и литературни традиции, които официалната марксистко-ленинска доктрина се е опитала да зачертае напълно – от Ницше, през имена от съветското „дисидентско“ литературознание в диапазона Михаил Лифшиц – М. Бахтин, през „ревизиониста“ Дьорд Лукач, до Жанбатиста Вико, чиято „Нова наука“ е, както казва Пенчев: „протообразът на всички бъдещи критики към рационалния фундамент на просвещенския прогресизъм и линейното схващане за общественото време“ (с. 181).

Особено приносно в изследването на колегата е изграждането на една нова, важна в съвременната ни кръстопътност визия за човешкото по време на социализма, което е напрегнато между своята сегашност и гласовете на миналото. Реабилитира се визията за сложността на човешката идентичност посредством въвеждането на специфични, нетрадиционни форми на памет за индивидуалното и колективното минало. Това се случва по два начина. Първият – през пунктуалното изследваните семантични и дискурсивни функции на ключови понятия в речника на литературната критика от периода като „котловина“ и „еснафство“ (в глави VI, VII), „примитив“ (в IX глава), „гротеска“ и „мит“ (в XI глава), „дионисово“ (в XII), „езичество“ (XIII) и др. И

вторият – чрез използването им в предложените иновативни прочити на редица ключови творби на Н. Хайтов, В. Попов, Й. Радичков, които сложно боравят с темпоралната проблематика. Тук не мога да не акцентирам на докосването до важната дискусия около „Диви разкази“ през 1973–4, която също е почти бяло научно поле с изключение на презентативната статия „Диви разкази“ в българската литературна критика“ от Владимир Янев. Позицията на Б. Пенчев е, че тя „започва като „преиграване“ на полемиките за примитивното от втората половина на 60-те... и постепенно се премества върху методологията на литературноисторическото изследване“ (с. 219). Точно 20 страници по-късно за статията на Н. Георгиев, отворила дискусията за Хайтовия сборник, авторът ще каже, че тя е проникателна и провокативна, прицелена в определен литературно-критически консенсус. От личен интерес бих се радвала например на още един екскурс в изложението по този въпрос, който да разгърне гледната точка на пишещия към две опозитивни ключови фигури в интелектуалния ни и филологически живот през 70-те години, които, както текстът подсказва, могат да се видят също като проективни за дебата либерали – консерватори.

Б. Пенчев дефинира за първи път, разбира се, през концептуалността на своето изследване, и диаметралните различия между двамата най-представителни писатели „коренотърсачи“ – Хайтов и Попов. Дисертационният труд отделя на Радичков цялата XI глава – „Опаковането на Радичков: гротеска, мит, карнавал“, която проследява импликациите на критиката за инкорпорирането на писателя в социалистическия канон чрез въвеждането в критическия речник на Бахтиновите понятия „гротеска“, „мит“, „карнавал“, породени от усещането, че времето в света на Радичков е радикално чуждо на линеарния, прогресистки модел на марксистко-ленинската идеология. Голямото бахтинианско четене на Радичков, което показва много бързото синхронно рецептивно усвояване на руския философ и теоретик на културата у нас в края на 60-те години, е предприето от Кръстьо Куюмджиев в две негови статии в началото на 70-те години. Б. Пенчев подчертава, че критикът радикално променя самото разбиране за история, въвеждайки едра бинарна схема, в която постепенно-постъпателният ход на историческото развитие е заменен от противопоставянето на два типологически светогледа – патриархален и модерен. Продължението на критическия диалог Куюмджиев – Тодор Павлов, който „оспорва“ и оборва“, но без практически творчески последици, марксисткия еретизъм на Куюмджиев в статията „Революцията не е суматоха, не е парадокс“ (1972), е емблематичен за още една съществена черта на

разглеждания научен текст. Той не само тук, но и на много още места, стига до критическите дебати през 60-те и 70-те години, които са друг сериозен барометър за социокултурната ситуация. Разгледаният случай е показателен паралелно за две неща – за широките научни територии на изследването и за неговата детайлна целенасоченост, защото демонстрира, от една страна, специфики в отхлабената цензорска ситуация във времето на „развития социализъм“, но от друга – неговото ценностно преориентиране към „родното“ в противовес на либералния космополитизъм и универсализъм.

Обсъжданият текст, както видяхме и от по-горе казаното, има същински влог в анализирането на текстове на критици, имената на някои от които вече бяха споменати като Боян Ничев, Тончо Жечев, Кръстьо Куюмджиев, но и Стоян Каролев, Цветан Стоянов, Минко Николов, Здравко Петров, Стоян Илиев, Симеон Султанов, Александър Спиридонов, чиито концепции и интерпретации се оказват също важна част от идейния обмен през изследвания период. Още повече, че само пет от посочените фигури са обект на единствения днешен по-голям проект с обект литературната критика – този на Литературния институт към БАН с ръководител доц. Александра Антонова. Приносът на изследването се задълбочава и от разкриването на неподозирани богати интертекстуални връзки между критическите текстове на Тончо Жечев и Кръстьо Куюмджиев, от една страна, с междувоенни родни философи като Спиридон Казанджиев и Янко Янев и от друга, с немските интелектуалци, свързани с т.нар. „Консервативна революция“ от 30-те години – Томас Ман, Артур Мюлер ван ден Брук, Едгард Юлиус Юнг, Лудвиг Клагес. Значението на широката интертекстуална мрежа в изследването показва не просто европейскост на българската социалистическа култура, но и доказва един принципен текстуален механизъм – обръщането към миналото и неговия опит, дори в периоди, устремени към неговото заличаване. Разрастването на интертекстуалната мрежа между критически и художествени текстове, които обаче са и промислено подбрани, стига до пренебрегвания роман на Васил Попов „Времето на героя“ от 1968 г. и есеистичния също не толкова популярен текст на Т. Жечев от 1983 г. „Историята и теориите на един Пигмалион“.

Не е възможно, по субективни причини, да пропусна и приносът на обсъждания труд с критическото центриране върху метатекстовете на Жечев и Куюмджиев. Били мой научен обект като ключови представители на „импресионистичната критика“, която в средата на 60-те и началото на 70-те години реализира своеобразното „размразяване“ в официалния критически дискурс, в настоящото изложение те, по

думите на Пенчев, стигат до „дълбоко персоналистично себеосъществяване чрез словото“ (с. 311). И още нещо – дисертацията ги концептуализира като най-активните „консервативни революционери“, но уточнява, че не са такива 24 часа. Би било интересно да се аргументира и това твърдение, може би на друго място, в името на баланса на субективния избор и обективистичното официозно присъствие на двамата в научния живот през разглеждания период.

Като отделен пореден принос, без преувеличение, достоен според мен за самостоятелен „малък“ докторат, бих подчертала анализирането на критическите рецепции на писателите Николай Хайтов, Васил Попов, Йордан Радичков и Йордан Йовков. Именно промяната в критическите дискурси за съответните автори са явни симптоми за различност в публичните възприемателски хоризонти. В случая те регистрират променящите се темпорални модели в литературата от 60-те и 70-те години, а при Йовков показват една цикличност, завръщаща се към 30-те години и актуална за края на 60-те с преоткритото схващане за „класика“ като vyplъщение на едно природно цялостно „вечно“ ценностно световъзприемане.

Накрая бих искала да отбележа ролята на трите екскурса в обсъжданата работа. Заявените привидни отклонения от концептуалната нишка всъщност я допълват и обогатяват. За мен най-силен пример в това отношение е последната, XIV глава – „Еротиката при социализма“. Според Б. Пенчев тази тема табу за метатекстовия социалистически дискурс, дори след „априлския повей“, се оказва толкова опасна, защото е несводима към общосподелимо, социално време, още по-малко към прогресисткото време на официалната марксистко-ленинска идеология. Колегата типологизира четири „канала“, през които еротиката навлиза в съвременната българска литература – чрез творби на Емилиян Станев, Антон Дончев, Богомил Райнов и Павел Вежинов. Авторът на изследването прави точния, амбивалентен извод, че „в литературата на социализма еротичното се проявява като страничен продукт от преследването на някаква „висока“ идеологическа или философска задача“ (с. 301) – като постигане на метафизични истини или „духовността“ като такава. Този последен пример е доказателство за трайното и системно умение на Б. Пенчев да разглежда факти от социалистическата ни култура в тяхната сложност и нееднозначност, а именно от такава четене тя се нуждае все още.

За финален извод ще се позова на действащия Правилник за условията и реда при придобиване на научните степени и звания. Съгласно чл. 37 от раздел 3 заявявам категорично, че трудът „Прогресисти и консерватори. Темпорални модели в българската литература от края на 40-те до 70-те години на XX век“ безспорно съдържа изискуемите „теоретични обобщения и решения на големи научни проблеми, които са в съответствие на съвременните постановки и притежават значителен и оригинален принос в науката“. **Така, че на тази база и предвид конкретно изтъкнатите научни достойнства на изследването предлагам уважаемото жури да присъди научната степен „доктор на науките“ на доц. д-р Бойко Пенчев.**

28.02.2023 г.

Доц. д-р Ноеми Стоичкова